

DOĞU VE BATI DÜŞÜNCE DÜNYASINDA İNSAN FİİLLERİ

Aziz Can ŞENSAZLI*

Öz

Felsefe, günlük hayatımızda kullanmış olduğumuz kavramların derinliklerine inerek onları anlamlandırmaya çalışır. Özünde düşünce jimnastiği olarak tanımlayabileceğimiz felsefe birçok kavram üzerinde yüzyıllar boyunca tartışmalara zemin oluşturmuştur. Bu tartışmalardan biri de insanî fiil üzerinedir. Eski Yunandan günümüze kadar olan süreçte insanın fiilleri konusu tartışılmış ve üzerinde herhangi bir konsensüse varılamamıştır.

Bu konu Aristo'dan günümüze kadar birçok düşünür tarafından incelenmiş ve üzerinde çok sayıda çalışma yapılmıştır. Özellikle İslâmî geleneğin katkısı çok büyük olmuştur. Mu'tezile'nin başlattığı tartışmaya daha sonra Ehl-i Sünnet kelimcileri de katılmış ve bu konuda yüzlerce cilt kitaplar yazmışlardır. İmam Eş'arî, İmam Mâtürîdî, Neseî, Râzî ve Taftâzânî gibi kelimciler ilgili konuya çok büyük emek sarf etmişlerdir. Benzer şekilde konu üzerinde Batılı filozoflardan Immanuel Kant, Mill ve 20. yüzyılın önemli düşünürlerinden Alfred Schutz gibi filozof ve düşünürler de önemli katkı sağlamışlardır.

Anahtar Kelimeleri: Fiil, Ehl-i Sünnet, Mu'tezile, Cebriye, Saik, İnsanî Fiil.

Human Deeds in the Eastern and Western Worlds of Thought

Abstract

* Arş.Gör., Celal Bayar üniversitesi, asizcan.sensazli@gmail.com

Geliş Tarihi: 28.02.2019

Kabul tarihi: 24.06.2019

ORCID: 0000-0001-6637-0264

Philosophy tries to ground human deeds based on some philosophical actions. The philosophy that we can define as a thought gymnastics, has been the basis for many debates over many concepts. One of these discussions is on the human action. In the process from ancient Greek thought to the present day, the human deeds topic has been discussed and consensus has not been reached.

This subject has been studied from Aristotle to present by many thinkers and many studies have been done. Especially the contribution of Islamic tradition has been very big. Mu'tezila started the discussion then the Ahl al-Sunnah theologians also participated in this issue and wrote hundreds of volumes of books. Similarly, western philosophers such as Immanuel Kant, and Mill, as well as important thinkers of the 20th century like Alfred Schutz contributed significantly to the subject.

Keywords: Action, Ahl al-Sunnah, Mutezila, Jabria, Motive, Human Deeds.

Giriş

Bu çalışmada ilk olarak insanî bilinçli fiil konusu ele alınacak daha sonra fiilin kavramsal olarak açıklanmasına çalışılacak ardından İslâmî gelenek ve Batı'daki konu ile ilgili yaklaşımlardan belli başlılarına değinilecektir. Nihai olarak Said Nursî'nin yaklaşımları ele alınacaktır.

1. Fiil Kavramı

Fiil kavramının tanımlanması konusu tarihin her döneminde üzerinde konsensüse varılamamış bir konudur. Bu hususta gerek Batı felsefesinde gerek İslâm felsefesinde üzerinde çok konuşulmuş ve çeşitli düşünceler ortaya atılmıştır. Düşünürler fiil konusunun kavramsal manadan ziyade içeriği noktasında temsil yoluna başvurmuş ve bu şekilde içerik bakımından fiil kavramını anlamlandırmaya çalışmışlardır.

Konuya önemli katkı sağlayan Aristoteles'in görüşleri ile başlayalım.

Aristo fiil kavramını; varlığın kendisini potansiyel durumdan kinetik duruma geçme hali olarak tanımlar. Fiili sadece insanlara özgü bir durum olarak görmez cansız varlıklarda da söz konusu olduğunu kabul eder. Mesela ona göre bir çiçek meyvenin potansiyel halini bunun meyveye dönmesi ise fiil halini yansıtır.¹Aristo bu konuyu daha iyi anlatabilmek için: “inşa etme melekesi (kabiliyeti) olan kişiye nispetle inşa eden, bitirilmemiş olana nispetle bitirilmiş olan, uyuyana nispetle uyanık olan şekilde örnekleme yapar.”²

2. Schutz ve İnsan Fiilleri

Fiil kavramını fenomenolojik açıdan ele alan Alfred Schutz (1959) konu üzerinde derin bir sosyolojik inceleme yapmıştır. Eylemlerin arka planının incelenmesi konusunda düşünce ağı kuran Schutz, özellikle Leibniz ve Husserl gibi düşünürlerden aldığı fikirleri fenomenolojik ekseninde genişletmiş ve saikleri (motive) irdelemiştir.

Eylemlerin herhangi bir işleyeninin (fail) iradî bir eylemi gerçekleştirirken o eylemde iki saikin (motivasyon) bulunduğunu belirtir.³

Şimdi bu iki saiki inceleyelim: “Amacıyla” ve “Çünkü” saiki.

¹ Şerafeddin Gölcük, *Bâkılânî ve İnsanın Fiilleri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 49-50.

² Mustafa Said Yazıcıoğlu, *Maturîdî ve Nesefî'de İnsan Hürriyeti* (Ankara: OTTO Yayınları, 2007), 33.

³ Bünyamin Duran, “Said Nursi'nin Düşüncesinde 'Adil İnsan'ın Sosyo-Politik Çerçevesi (Alfred Schutz Fenomenolojisi Yardımı İle)”, *Katre Uluslararası İnsan Araştırmaları Dergisi*, 5 (2018): 41.

Sosyoloji biliminde, başka insanların eylemlerinin öznel anlamını anlamaya çalışırken kullanılan en önemli kavramlardan biri “saik” (motive) kavramıdır. Schutz, bu kavramın iki farklı anlamı olduğunu vurgulayarak “amacıyla saiki” (in order to motive) ile “çünkü saiki” (because motive) arasında bir ayrım yapar. Her ikisi de eylemi açıklamaya çalışan bu saiklerden ilki, yani amacıyla saiki, gelecek yönelimli bir saiktir. Örneğin; bir katilin öldürme amacı kurbandan para kazanmaktır. O yüzden cinayet işler. Çünkü saiki ise geçmişe yöneliktir, eylemin ortaya çıkmasına katkıda bulunan geçmiş deneyimleri tanımlamaya çalışır. Aynı katil metaforuyla devam edersek burada öldürmesinin sebebi olarak geçmişinde yaşadıkları ön plana çıkar. Yani katilin doğduğu çevre, geçmişinde yaşadığı psikolojik sorunlar ya da bebeklik döneminde etrafında olan olaylardan etkilenmesi olabilir. Çünkü saikiyle aktör, yani bizim metaforumuzda katil işi yapmış olmak için yapar. Fakat amacıyla saikinde bu işi yapan katil para ihtiyacından dolayı yapar. Ayrıca ün kazanmak, nam salmak ya da saygınlık kazanmak gibi etmenlerle de öldürme faaliyetini gerçekleştirebilir.⁴

Schutz’a göre; deterministler ve indeterministler arasındaki çatışmayı tüm modern sosyal bilimcilerin kullandığı modelin üzerinde temellendirildiği faydacı seçim ve karar teorisi tarafından üstesinden gelindiğini varsaymak hatalı olur. Faydacı insan davranışları modelinin öne çıkan özelliklerinin temeli şu şekilde söylenebilir: Her insan, ömrünün her anında sevdiği ve sevmediği şeylerin bilincindedir.

Bu sevilen (likings) ve sevilmeyen (dislikings) şeyler, derecelendirilmiş bir tercihler ölçeğinde hiyerarşik bir düzende dizilmiştir. İnsanlar daha tercih edilebilir bir şey elde etme isteği

⁴ Alfred Schutz, *Collected Papers V, Phenomenology and the Social Sciences* (New York: Ed: Springer, 2011), 79.

ile daha tercih edilmeyen bir şeyden kaçınma isteği duyarlar. Daha genel bir ifadeyle bir kuşku ya da bir dürtü, güdü, ihtiyaç vb. hisleri teşvik olmaktadır. Bu kuşkunun (uneasiness) giderilmesi ya da ihtiyacın yerine getirilmesi bu tip etkenlerin sonucu olarak ortaya çıkan davranışlardır.

Bazen eğer bu tür bir kuşku olmazsa, insanın bir denge halinde olacağı varsayılır. Kuşkunun ortaya çıkışının bu dengeyi bozduğu ve davranışın bunu onarmaya çalıştığı türden bir denge halidir. Tüm bu varsayımların, sadece gözlemcinin gerçekten başarılı davranışların sebep teşviklerini açıklamak için kullanabileceği bir çıkarım şeması oluşturduğu kolaylıkla görülebilir. Tüm davranışların bir sebep saiki olarak kuşku teorisi en az John Locke'a kadar ve ruhun denge hali teorisi çeşitli skolastik gruplar tarafından yüzyıllarca tartışılan kayıtsızlık olarak özgürlük teorisine kadar dayanmaktadır. Bu teorilerin ikisi de Leibniz tarafından çürütülmüştür.⁵

Schutz'a göre Leibniz'in bu anlayışları çürütmesini irdelemeden önce kendisinin felsefi düşüncesini anlamalıyız. Leibniz'in felsefi düşüncesinin temeli sıradan algılar (small perceptions) konsepti olarak tanımlanır. Kendisinin seçim ve davranış kavramı da bu anlayış üzerine kurulmuştur. Leibniz'e göre; zihnimize her an var olan, ancak bizim ilgilenmediğimiz veya üzerine düşünmediğimiz küçük algılardan bir sınırsız algılar mevcuttur. Yani bu sıradan algılar, ya bu etkiler çok küçük veya çok fazla sayıda olduğu için ya da bölünemeyecek veya ayırt edilemeyecek ölçüde birleşmiş oldukları için farkında olmadığımız zihnin değişimlerinin ta kendisidir. Daha da akla yaklaşımcı biçimde anlatacak olursak; bizim bu küçük algılara olan izlenimimiz, kıyıda beklerken denizin sesine karşı olan izlenimimizle karşılaştırılabilir. Bu ses her bir dalga tarafından

⁵ Alfred Schutz, *Collected Papers V, Phenomenology and the Social Sciences* (New York: Ed:Springer, 2011), 81.

birlikte oluşturulur, ancak bizim duyduğumuz ayrı ayrı sesler değil yüzlerce ve binlercesinin karmaşık mırıldanmasıdır. Yine de bizler karmaşık ve ayırt edilemez bir şekilde küçük olsa da tek bir dalganın sesini algılarız. Bu yüzden, sıradan algılar toplu hallerinde görülür. Bizler bilmeden davranışlarımızın çoğunu belirleyen şey bu sıradan algılardır.⁶

Leibniz'e göre, tasarlamasız tüm davranışlar yani tüm önemsiz faaliyetlerimiz ve önemsiz düşüncelerimiz zihni zorlamadan harekete geçmeye sevk eden sıradan algılar tarafından yönlendirilir. Bu durum aktivitelerimizin gerçek sebep teşviki olan şeylerin ortaya çıkarılmasına ve yönlendirilmesine neden olmaktadır. Yine bir metaforla bu durumu anlatacak olursak; eğer bir dostla tartışma esnasında bahçede bir yürüyüş yapar ve sol yerine sağa dönersek, bu durum bizim kavrayamadığımız ve bir hareketi diğerinden biraz daha rahatsız kılan bir sıradan algılar zinciri tarafından kaynaklanmıştır. Bu durum Locke'a göre kuşku halidir. Leibniz bu çıkarıma katılmakla beraber bu kuşku halinin kendi sıralarında karmaşık sıradan algılara geri işaret eden küçük kışkırtmalardan kaynaklandığına dikkat çekmektedir. Kuşku harekete geçme eğiliminin dengidir ve bu eğilim görünürde en önemsiz durumlarımızda bile davranışlarımızı belirleyen sıradan algılar tarafından oluşturulmaktadır. Bizi hazzı güdüleyen de bunun sonucu olarak oluşturulmuş eğilimlerimizdir. Haz olarak gördüklerimizi belirleyen şey, en azından kısmen hazzımızdır. Ve hazlarımız, yine alışkanlıklarımız ve tutkularımız gibi, küçük algıların bir araya toplanması tarafından oluşturulur. Leibniz, kuşku, derecelendirilmiş tercihler ölçeği, hazlar, alışkanlıklar ve tutkular konseptlerinin hareketlerimizi belirleyen nihai açıklamalar olarak görev yapmakta başarısız olduklarını göstermektedir. Bunlar sadece aynı hadise için farklı

⁶ Schutz, a.g.e., 82

isimlendirmelerdir. Leibniz illa bir isim vermek gerekirse bunlara sıradan algıların etkileşimi denilmesi gerektiğini belirtmiştir.⁷

3. İslâmî Düşüncede Fiil

Fiil ve fiillerin yaratılması konusu İslâm dünyasında çok geniş tartışmalara neden olmuştur. Temelde yaşanan bu tartışmaların çıkış noktası olarak Mu'tezile ekolü görülür. Bu ekol, İslâm dünyasında büyük bir etki bırakmış ve diğer düşünürlerin zihni yapısını zorlayıcı önermeler ortaya atmıştır.

Şimdi Mu'tezile ekolünün fiil konusundaki görüşlerinden başlayarak İslâm dünyası düşünürlerinin görüşlerini inceleyim.

3.1. Mu'tezile ve İnsan Fiilleri

Mu'tezile, İslâm dünyasında aykırı düşünceleri ile tanınmış bir ekoldür. Onlar Cenab-ı Hakk'ı yüceltmek adına bazı durumları, halleri ve olayları Cenab-ı Hakk'ın şanına yakıştıramadıkları için o tür şeyleri Cenab-ı Hakk'a atfetmekten kaçınmışlardır. Bunlardan biri de insanın bilinçli fiilleridir.

Onlara göre insani fiiller biri iradî diğeri irade dışı fiiller olarak ikiye ayrılır. İradî fiillerin yaratıcısı doğrudan insanın kendisi iken iradi olmayan fiilleri Cenab-ı Hak yaratır. Aynı şekilde Mu'tezile "tevlîd" adı verdikleri bir iradi fiile bağlı olan başka bir fiilin de yine insan tarafından yaratıldığını (elin hareketiyle parmaktaki yüzüğün hareket etmesi) ileri sürer.

Mu'tezile'yi bu doktrine götüren neden, yaratma ile yapma (kesb) arasındaki farkı anlayamamaları ve Cenab-ı Hakk'ı noksanlıktan ve şerlerden tenzih etmeye çalışmalarıdır. Çünkü onlara göre mesela hırsızlığı yaratan hırsızlık yapan; cinayeti yaratan canilik yapandır. Bu tür Cenab-ı Hakk'a

⁷ Alfred Schutz, *Collected Papers V, Phenomenology and the Social Sciences* (New York: Ed:Springer, 2011), 83.

yakışmayan fiillerde Cenab-ı Hakk'ı tenzih etmek için olumlu ve olumsuz tüm iradî insanî fiilleri insana atfetmişlerdir.

Buna karşılık tam tefrit düzeninde bulunan Cebriye ekolü ise insanın etkisini sıfırlamış ve insanı bir figür durumuna düşürmüştür. Ehl-i Sünnet kelimcileri Cenab-ı Hakk'ın kudretini ve iradesini sınırlamayacak, aynı zamanda da insan özgürlüğünü ortadan kaldırmayacak orta bir yol bulmaya çalışmışlardır. Doğal olarak Eş'arîler Cebriye'ye (cebr-i vasat) Mâtürîdîler ise Mu'tezile'ye yakın bir pozisyon almışlardır.

Şimdi bunlardan Mâtürîdî imamlarının bazılarının görüşlerini inceleyelim.

3.2. İmam-ı Mâtürîdî ve İnsan Fiilleri

İlk olarak ele alacağımız düşünür İmam Mâtürîdî'dir. Mâtürîdî (M.944) insan fiilleri konusunda görüşlerini Mu'tezile imamlarının karşısında bir tavır ile belirtmiştir. O, fiilin varlığını vakıa ve varlık açısından kabul etmektedir.⁸ İnsanda bir fiilin olması, dolayısıyla bir iş meydana getirebilme durumunu Maturidî, bilgi kaynakları yolu ile anlamlandırabileceğimizi belirtir ve bilgi kaynaklarını şöyle sıralar: - Akıl yoluyla insan, fiilin sahibi olduğunu ve bir iş yaptığını bilebilir. Burada fiili metafiziksel bir olay olarak ele alabiliriz. - Tecrübe yoluyla fiil sosyal bir vakıa şeklinde değerlendirilir. Bu durumda tecrübe ile birlikte insan fiilleri gerçekleştirebilir. - Dini metinlere dayandırarak insanda bir fiilin varlığını anlamak mümkündür. Bunu insana dini metinlerde yüklenen sorumluluklardan çıkarabiliriz.⁹

Cenab-ı Hak emir ve yasakları insanlar için koymuştur. Bu ise bir sorumluluk içerir. Çünkü bu fiillerin sonucunda ödül ve

⁸ Mustafa Said Yazıcıoğlu, *Maturîdî ve Nesefti'de İnsan Hürriyeti* (Ankara: OTTO Yayınları, 2007), 35.

⁹ Yazıcıoğlu, *a.g.e.*, 35-36.

ceza da söz konusudur. Bu durum insanın fiilleri belirlemede ve yapmasında özgür olmasını gerektirir. Aksi durumda insanın kapasitesinin dışında bir sorumluluktan dolayı cezalandırılması söz konusu olur ki bu ilahî adalet ve hikmete uygun düşmez.

İmam Mâtürîdî, bu durumu şöyle temellendirmeye çalışır: Fiil üzerinde iki yön bulunmaktadır. Biri yaratma (halk) diğeri yapma (kesb) yönüdür. Yaratma, Allah’a aittir. Yapma ise insana aittir.

3.3. Neseî ve İnsan Fiilleri

Mâtürîdîliğin ikinci önemli düşünürü olan Ebu'l-Muin en-Neseî (M.1115) İmam Mâtürîdî'nin görüşlerini benimseyen ve onun görüşlerini sistematik hale getiren bir âlimdir. Kendisinin yazmış olduğu *Tabsiratü'l-Edille* adlı kitabında Maturîdî'ye birçok atıfta bulunur. Düşüncelerini daha derli toplu biçimde aktarmış olması, onu Mâtürîdî'den ayıran bir özelliği sayılmıştır. Neseî, fiilde ortaklık konusunda Mâtürîdî'ye katılır ve ilk iş olarak bu ortaklığı biraz daha akla yaklaştırmaya çalışır. Bu süreçte o, ilk olarak “ortaklık” kelimesinin tanımını yaparak işe başlar. Ona göre “ortaklık” birinde olan bir şeyin diğesinde olmaması demektir. Ortaklık kelimesini bu açıdan ele aldığımızda Mâtürîdî'nin fikri açıklığa kavuşmuş olur. Fiillerde insan ile Allah arasında bir ortaklık söz konusudur; fakat bu ortaklık insanda bir yaratma eyleminin varlığını göstermez. Ortaklardan birinde var olan irade ve isteme diğesinde var olan yaratma gücüyle birleşince ortaya fiil çıkar.

Tıpkı Mâtürîdî gibi Neseî de fiilde iki yönün bulunduğunu belirtir. Bunlardan ilki; yaratma kudretidir ki bu Cenab-ı Hakk'a mahsustur. Mu'tezile ekolünün iddia ettiği gibi insanın yaratma konusunda herhangi bir dahli yoktur. Yaratma, sadece ve sadece Cenab-ı Hakk'a aittir. İkincisi, insanın bir fiili vardır ve bu insana aittir. Buradaki nüans, insan bu fiile sahiptir;

ancak herhangi bir yaratma söz konusu değildir.¹⁰ İnsan kendi fiilinin sahibidir ve bu yüzden o fiil, onun sorumluluğundadır.

3.4. Bâkılânî ve İnsan Fiilleri

Onuncu asrın ünlü Eş'arî kelamcılarında olan Kad-ı Ebu Bekr el-Bâkılânî temsilcisi olduğu Eş'arî ekolünden fiillerin yaratılmasında insanın fonksiyon konusunda ana akımdan ayrılır. Ana akım Eş'arî kelamcıları insanın kudretinin iradî fiil üzerinde etkisi olmadığını kabul ederken¹¹Bâkılânî, fiilin aslı ile vasfı arasında ayırım yapar, aslını Cenab-ı Hakk'ın Kudreti yaratırken vasfını insanın kudret ve iradesinin belirlediğini ileri sürer. Bunu secde örneğiyle temellendirir: Secde etme fiilinin aslını Cenab-ı Hak yaratırken bunun Allah'a mı ya da bir puta mı olduğuna dair vasfını insan belirler.¹²

3.5. Sadrüşşerîa ve İnsan Fiilleri

Özellikle insan iradesi konusunda en önemli katkılardan birini gerçekleştiren bir düşünür de Maveraünnehir ulemasından Sadrüşşerîa'dır (M.1346). O gerçekten insan fiilleri konusunda Ehl-i Sünnet kelamcıları arasında özgün bir fikir ortaya koymuştur. Sadrüşşerîa, Mu'tezile'nin konumuna düşmeden insana fiil konusunda bir özgürlük alanı açmış; insan özgürlüğünü Allah'ın yaratıcılığıyla uyumlulaştırmaya çalışmıştır.

Sadrüşşerîa, bilinen mevcut, ma'dûm ve hall kategorilerini dikkate alarak, insanın iradesini ne var ne de yok olan hall kategorisinde değerlendirir. Ona göre insan iradesi hariçte varlığı olan bir mevcut değil, nisbî (göreceli) bir olgu

¹⁰ Mustafa Said Yazıcıoğlu, *Maturîdî ve Nesevî'de İnsan Hürriyeti* (Ankara: OTTO Yay., 2007), 41-42.

¹¹ Şerafeddin Gölcük, *Bâkılânî ve İnsanın Fiilleri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1997), 130.

¹² Sa'düddin et Taftâzânî, *Şerhu'l Akaid*, çev., Talha Hakan Alp (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2017), 207-209.

olduğundan Allah'a isnadı gerekli değildir; insanın tasarrufunda olan bir şeydir. Dolayısıyla insan, Cenab-ı Hak tarafından yaratılmış bir iradeyle değil, var ile yok arasında olan ve insana ait olan bir iradeyle tercih yapar.

Sadrüşşerîa, insan fiillerinin yaratılması konusunda; Cenab-ı Hak'ın, irade ve kudretiyle birlikte insanın, irade ve kudretini de eş zamanlı olarak fiilin yaratılmasındaki illetin içerisinde adî bir şart olarak koyduğunu ifade eder. Bu durumda insanın iradesi bir şeye taalluk etmedikçe Cenab-ı Hak o şeyi yaratmaz. Yani insan iradesi alternatifler arasından istediğini seçebilecek bir özelliğe ve özgürlüğe sahiptir. Dolayısıyla Cenab-ı Hak, insana verdiği cüz'î iradesiyle yaptığı seçimler sonucunda, işlediği fiillerden insanı sorumlu tutmaktadır.

Bu yaklaşımıyla Sadrüşşeria Said Nursi'ye de kaynaklık etmektedir.¹³

4. Said Nursî ve İnsan Fiilleri

Çalışmamızın bu kısmında Bediüzzaman Said Nursî'nin (1960) insanî fiil ile ilgili görüşlerini inceleyeceğiz. Nursî, insanî fiil konusunu çeşitli eserlerinde ele almıştır. Risale-i Nur ismini verdiği külliyatında Kur'an ayetlerinin asrımıza bakan yönlerini araştırıp, bizlere ulaştıran Nursî, düşüncelerini belirli bir düzende ifade etmekten ziyade dağınık bir tarzda ele almıştır. Biz burada Said Nursî'nin külliyatında çeşitli yerlerde ele aldığı insanî fiil konusunu belirli alt başlıklar altında bir düzene koyarak inceleyeceğiz. Bu minvalde ilk olarak insana verilen cüz-i ihtiyarî ve insanın kaderi arasındaki ilişkiyi

¹³ Bünyamin Duran, "Bediüzzaman'da Vahiy, Akıl, Hürriyet ve Ahlak İlişkisi",

<http://www.bediuzzamansaidnursi.org/icerik/bedi%C3%BCzzamanda-vahiy-akil-h%C3%BCriyet-ve-ahlak-ili%C5%9Fkisi>, (erişim 07.02.2018).

inceleyerek Nursî'nin insan hürriyeti ile İlahî İrade arasındaki uyumu ele alacağız.

4.1. İnsanın Fiillerinde Kader ve Cüz-i İhtiyarînin Uyumlulaştırılması

Said Nursî de selefleri gibi İlahî İrade (Kader) ile insan hürriyeti'nin (cüz-i ihtiyarî) nasıl uyumlulaştırılacağı meselesiyle ilgilenir. Onun Kader yaklaşımından anlaşılan, dengeli bir insan üretme çabası olduğudur. Bilindiği gibi Kader meselesinin insanın psikolojisi, ahlaki, sosyal ve politik çevresi ve itikadî yapısıyla yakın ilişkisi vardır. Kader, ilk olarak dengeli bir kişilik ve ahenkli bir psikolojiyi hedeflemektedir. İnsan, potansiyel olarak sonsuz bir yelpazede ve evrende salınma kabiliyeti olan bir varlık olduğundan psikolojik dengesizliklerden mazoşizm ya da sadizm (veya narsizm) eksenlerine kayabilir. Kader, böyle dengesiz bir kişiyi yeniden dengeye getirmek üzere harekete geçer ve balans ayarı yapar. Kendisinin üzerinde her şeyin hâkimi mutlak bir irade ve gücün olduğunu hatırlatır. Öbür taraftan cüz'î irade kişiye değer ve önemini hatırlatır. Kişi zaaf ve yetersizliklerine bakarak kendisinin önemsiz olduğunu, hiçbir değerinin bulunmadığını düşünerek her türlü insanî sorumluluktan vazgeçer ve kendini toplumdan soyutlar. Böyle bir kişinin ne ahlaki ne de dini ve sosyal bir sorumluluk yüklenmesi mümkün değildir. Tüm sorumluluklarını başkalarına yıkarak kendini sorumluluklardan muaf tutar; tamamen kişiliksiz ve içeriksiz bir varlığa dönüşür. Tam böyle bir kişilik için, ya da böyle bir psikolojik eğilim sürecinde insanın karşısına cüz-i ihtiyarî çıkar ve ona; “sen böyle kendini anlamsız göremezsin, tersine sen sayılmayacak derecede yükümlülüklerle donatılmış çok değerli bir varlıksın” diyerek ona görev ve vecibelerini hatırlatır.

Said Nursî, bu konudaki düşüncelerini Kader Risalesi ismini verdiği bir risalesinde şöyle dile getirmiştir:

“...Yani, mü'min, herşeyi, hattâ filini, nefsinin Cenâb-ı Hakka vere vere, tâ nihayette teklif ve mes'uliyetten kurtulmamak için, cüz-ü ihtiyarî önüne çıkıyor; ona “Mes'ul ve mükellefsin” der. Sonra, ondan sudur eden (çıkan) iyilikler ve kemâlâtle mağrur olmamak için, kader karşısına geliyor; der: “Haddini bil, yapan sen değilsin.”¹⁴

Nursî'ye göre kader; insanın nefsinin gururdan ve büyülenmekten kurtararak yaptığı fiillerde sadece kendisinin söz sahibi olmadığını hatırlatırken cüz-i ihtiyarî de adem-i mesuliyetten (mesuliyetin yokluğundan) insanı kurtararak fiillerinde insanların da sorumluluğunun bulunduğunu hatırlatmak için vardır. Nursî'nin düşünce dünyasında insanî fiilleri bu kavramlar çerçevesinde denkleştirerek değerlendirmeye tabi tutmak mümkündür. Yani insan, bir fiili işlerken sadece kader olgusu çerçevesinde düşünerek hareket ettiğinde insani sorumluluktan; aynı şekilde sadece cüz-i ihtiyarîden kaynaklanan özgürlüğüne dayanarak hareket ettiğinde ise İlahi İrade ve Kudreti devre dışı bırakma durumuna düşebilirdi. Her iki durum da insanî denge açısından olumsuzdur.

4.2. Cenab-ı Hakk'ın Fiilleri Yaratması ve İnsanın Kesbi

İnsanî fiil konusuna kader ve cüz-i ihtiyarî cephesinden baktığımızda insan iradesinin, insanın sorumluluklarının kaynağı olduğunu, insanın diğer varlıklar gibi sorumluluktan kaçınamayacağını söyleyebiliriz. İnsanın sorumluluk alanlarında kaçmaya ve mazeret üretmeye hiç hakkı yoktur. Mesela ticaret ve ceza hukuk alanında diğer insanlara karşı nasıl sorumluydu, ahlak, din ve sosyo-politik alanlarda da öyle sorumludur.

¹⁴ Said Nursî, *Sözler* (İstanbul: Sözler Yayınevi, 2013), 455.

Said Nursî insan eylemlerindeki İlahî ve beşerî rolü belirlemek için selefin kullandığı ‘halk-kesp’ ayırımını kullanır. Burada amacı insan hürriyetinin mutlak olan İlahî İrade’yi sınırlamayı önlemektir. Ona göre İlahî yaratma (halk) içerik olarak çok kapsamlı ve sınırsız hikmetler taşır; buna karşılık insan eylemi olan kesp insanın niyet ve amacıyla sınırlıdır. O zaman aynı fiilin bir halk cephesi bir de kesp cephesi vardır. Fiilin kesp cephesi (mesela bir cinayet) olumsuzluğu taşırken halk cephesi (ölümün yaratılması) herhangi bir olumsuzluk taşımaz. Buradan hareketle Nursi geleneksel Sünni formülasyonu hatırlatır: “*kesb-i şer şerdir; halk-ı şer şer değildir*”¹⁵ Yani bir şeyin yaratılması şer (kötü) değil, onu kesb etmek şerdir. Mesela bir bıçağın yüzlerce olumlu faydası olabilir fakat aynı bıçakla birinin bir cinayet işlemesi de mümkündür. Burada bıçağın varlığı genel olarak olumlu iken özel olarak olumsuz olabilir. Aynı şekilde mesela yağmur genel olarak bir rahmet iken sel yatağına ev kuran insan için bir bela olabilir.

Buradan üretilecek sonuç kişilerin iyiliklerine dayanarak gururlanıp kibirlenme yerine mütevazı olmaları gerektiği; yapacağı kötülükler konusunda da kadere sığınıp sorumluluktan kaçamamalarıdır.

4.3. Said Nursî ve İnsanın Fiillerindeki Sorumluluğu

Yaptığı fiillerden insanın sorumlu olması kader meselesinin özünü oluşturur. Cenab-ı Hak hikmeti gereği bir lütuf ve özel bir ihsan olarak insana bazı imtiyazlar (ayrıcalıklar) vermiştir. Bunlardan bir tanesi insanın sadece kendi iradi fiillerini seçmede insana verilen insiyatiftir. İnsanın iradi fiilinin yaratılma sürecinde altı önemli faktör devrededir. Bunlar; İlahî İlim, İlahî İrade, İlahî Kudret, insanın bilgisi, insanın iradesi ve insanın kudretidir. Cenab-ı Hak, insana sorumluluk yüklemek

¹⁵ Said Nursî, *Sözler* (İstanbul: Sözler Yay., 2013), 451.

için kendi fillerini seçmede insana çeşitli boyutlarıyla, o fiili bilme, seçme ve nihayetinde onu kendi gücüyle yapma kabiliyeti vermiştir. Sadece iradî fiillerde İlahi İrade, hikmeti gereği insan iradesinin seçtiği şeye tabidir. Bu konuda Cenab-ı Hak, sanki insana ‘ilk olarak sen seç ve ben senin seçtiğin şeyi seçeyim ve onu yaratayım’ demektedir. İnsanın seçtiği şeyi mutlak olarak Allah’ın seçmesi de zorunlu mu? Tabi ki hayır, Allah’ı bağlayan hiçbir dış güç ve ilke yoktur ve olamaz. Sadece insana sorumluluk yüklemek için ve yalnızca bu konuda Cenab-ı Hak, insana böyle bir şans tanımıştır. Başka türlü insanın fiillerindeki sorumluluğunu anlatmamız ve algılamamız mümkün değildir. Bunu Nursi şöyle temellendirir:

Teşbihte hata olmasın, sen bir iktidarsız çocuğu omuzuna alsan, onu muhayyer (seçme konusunda serbest bırakma) bırakıp “Nereyi istersen seni oraya götüreceğim” desen; o çocuk yüksek bir dağı istedi, götürdün. Çocuk üşüdü yahut düştü. Elbette “Sen istedin” diyerek itab (azarlamak) edip, üstünde bir tokat vuracaksın. İşte, Cenâb-ı Hak, Ahkemü’l-Hâkimîn (hâkimlerin hâkimi olan Allah), nihayet zaafta olan abdin iradesini bir şart-ı âdi yapıp, irade-i külliyesi ona nazar eder.¹⁶

Nursî, burada çocuk teşbihi ile bizlere atıf yapar. Babanın çocuğuna seçim yapma konusunda tam bir serbestlik sağlamasından dolayı, ondan daha bilgili, daha kudretli veya daha tecrübeli olması çocuğunun isteğini yapmaktan onu alıkoymadığı gibi çocuğun isteğinin sonucunun kötü olması durumunda babanın çocuğu cezalandırması tamamen o çocuğun seçiminden dolayıdır. İnsanoğlunun da yeryüzünde icra ettiği fiillerden sorumlu olmasının özü o filleri kendisinin istemiş olmasıdır.

4.4. İnsan İradesinin ‘Emr-i Nisbî’ Olması

¹⁶ Nursî, *Sözler*, 455.

Said Nursî, Risale-i Nur külliyyatının başka bir eseri olan *İşaratü'l-İcaz* isimli kitabında da insanî fiil konusunu ele alır ve burada düşüncelerini Sadrüşşeria'nın yaklaşımları çerçevesinde temellendirir. Ona göre, gerçekten Eş'arî alimlerinin benimsediği şekilde iradeyi mevcut olarak kabul edersek insan fiilinin illetinin, 'illet-i tâmmе' olması gerekir ki bu durum, fiili zorunlu hale getirir. Şayet Mâtürîdîliğin (Sadrüşşeria) yaklaşımını esas alırsak illetlerin içinde 'ne var ne de yok' nev'inden bir nisbî emir olan insan iradesi bulunacağından, illet, tam değil nâkıs olacaktır. Bu tarz bir illet kategorisinin ma'lûlü olan insan fiili de, zorunlu değil ihtiyarî olacaktır.

Cenab-ı Hak, insan fiillerini yaratmada, insanın irade ve kudretini, ilahî irade ve ilahî kudrete müşterek (ortak) bir halde taalluk etmesini şart kılmıştır. Bundan maksat fiillin yaratılışında insanın da iştirak (ortak olmasını) etmesini sağlamaktır. Bu yüzden Cenab-ı Hak insana cüz'î bir irade ile ayrıcalık tanımıştır. Nursî'ye göre insanın zayıf olan cüz'î iradesi, Allah'ın iradesinin taallukuna bir şart-ı adîdir.¹⁷ Bir fiilin yaratılması konusunda Cenab-ı Hakk'ın insana bu imtiyazları vermesi, insanın sorumluluğunun da kaynağıdır.

Said Nursî, insan fiillerinin yaratılışı konusunu Bakara suresi 7. ayetin tefsirinden yola çıkarak ele almıştır. *İşaratü'l-İcaz*'ın ilgili bölümünün giriş kısmında öncelikle bu konu ile ilgili diğer görüşler arasındaki tartışmayı izlemeyi tavsiye eden Nursî, Mu'tezile ve Cebriye'nin görüşlerine yer verir.

Ehl-i İ'tizal (Mu'tezile) ve Ehl-i Cebr (Cebriye) mensuplarının Bakara suresinin 7. ayetinin yorumundan yola çıkarak konuyla ilgili yaptıkları tartışmaları, ehl-i nazarı (tefekür ehlî) dikkate davet eden tartışmalar olarak nitelendirir.

¹⁷ Nursî, *Sözler*, 451.

Nursî, bu tartışmaların sonucunda Ehl-i Sünnet ve'l Cemaatin sırat-ı müstakim (en doğru yol) üzerine olduğunu belirtir.¹⁸

4.5. İnsanî Fiilin İfrat ve Tefrit Yönünden Kurtulup Vasat Olana Ulaşmak

Burada Said Nursî, Ehl-i Sünne'tin vasat (orta) ve doğru, Ehl-i İ'tizal ve Cebriye'nin ise ifrat (artı yönde aşırılık) ya da tefrit (eksi yönde aşırılık) açıklamalar yaptığını ispat için on iki noktaya dikkat çeker.¹⁹ Bu sayede Nursî, insanî fiil konusunda, bizlere ifrat ve tefritten kurtulup orta yolu yani vasat olanı bize diğer düşünceleri çürüterek gösterir.

Şimdi bu noktalardan önemli birkaç tanesine göz atalım:

İlk olarak Nursî, te'sir-i hakikinin yalnız Cenab-ı Hakk'a ait olduğu konusunun ehl-i tahkik nazarında kabul gören en önemli nokta olduğunu belirtir. Bu durumda Mu'tezile, abde (kul) bir hakiki tesir verdiği yani fiillerin yaratıcısı olduğunu düşündüğü için “gerçekten” uzak bir yorum yapmışlardır. Keza Mu'tezile'nin tam aksi yönde düşünce üreten Cebriye de tefrite düşerek aşırılığa kaçmışlardır.

Mu'tezile'nin en önemli argümanı olan Cenab-ı Hak, çirkin şeyleri yaratmaz konusunda Nursî her şeyin bir mülk (dış yüz, madde ile ilgili tarafı) bir de melekût (bir şeyin iç yüzü, iç ciheti) ciheti olduğunu belirtir. Mülk ciheti; her zaman güzel değildir. Bazen çirkin, olumsuz veya negatif bir durumda olabilir. Melekut ciheti ise güzel ve şeffaftır. Konuyu akla yakınlaştırmak için Nursî bu konuda ayna örneğini verir. Mülk kısmı aynanın arka yüzü gibi olduğunu ve bazen o yüzün karanlık olduğunu belirtir. Fakat melekut ciheti, aynanın ön yüzü gibi daima parlak ve şeffaftır.²⁰ Tüm bu bilgilerin eşliğinde

¹⁸ Said Nursî, *İşarat'ul İcaz* (İstanbul: Sözler Yay., 2011), 63.

¹⁹ Nursî, *İşarat'ul İcaz*, 63.

²⁰ Nursî, *İşarat'ul İcaz*, 64

Said Nursî, çirkin gibi görünen bir şeyin yaratılışı aslında çirkin değil güzel olduğunu söyler.

Ehl-i Cibr'in dediği “kulun cüz’i bir iradesi yoktur irade sadece Allah’ındır” şeklindeki önermesini de Nursî, âdetullah (Allah'ın kâinatta uyguladığı kanun ve prensipler) üzerine Allah'ın iradesinin kula verdiği cüz’î iradeye baktığını belirterek onların bu görüşünü reddeder. Yani kul fiillerinde kendisi tercihini yapar ve Cenab-ı Hak da o tercihi dikkate alarak yaratır. Burada herhangi bir cebir ya da zorlama söz konusu değildir.²¹

Sonuç

İnsanî fiil konusu gerek fiilin kavramsal manası konusunda gerekse insanî fiilin felsefî bağlamda nasıl anlaşılacağı hakkında tarihin her döneminde tartışmalı bir konu olmuştur. Bu minvalde hem Batı dünyası hem de Doğu dünyası çeşitli fikirler ortaya atmışlardır. Tarihin ilk çağlarından beri bu konu sürekli tartışılmıştır. Aristoteles’ten günümüze kadar birçok düşünür fiil konusunda fikir beyan etmişlerdir. Genellikle bu düşünürler kavramsal olarak fiili tanımlarken örnek verme yoluyla işe koyulmuşlar ve o şekilde açıklama yapmaya çalışmışlardır.

Sosyolojik manada insanî fiil kavramına bakışın öncülerinden biri Alfred Schutz’dur. Schutz fiile iradi yönden bir yaklaşım sergilemiş o da tıpkı İslâm düşünürleri gibi meseleyi iki yönden incelemiştir. Saikler üzerinden konuyu irdeleyen Schutz, konuyu *amacıyla* ve *çünkü* saiki diye ikiye ayırmıştır. *Amacıyla* saiki gelecek yönelimli iken *çünkü* saiki geçmiş yönelimlidir.

²¹ Nursî, *İşarat’ul İcaz*, 64-65.

Mu'tezile ekolünün ortaya koyduğu düşünce yöntemi genel kabul görmemekle birlikte İslâm dünyasını düşünmeye zorlamışlardır. Mu'tezile ve Cebriye gibi ekollerin aşırı ve radikal düşüncelerini çürütmek için Ehl-i Sünnet ve'l Cemaat, Kur'an ve sünnet ışığında hak yolu göstermeye çalışmışlardır.

Mu'tezile ekolünün iddia ettiği gibi fiillerin yaratılması konusunda insanın etkili olduğu görüşü ile Cebriye'nin fiil konusunda insanın etkili olmadığı görüşünün ortasında bir konum edinen Ehl-i Sünnet, bu iki görüşün de yanlış olduğunu belirtmiştir. Mu'tezile'nin insana yaratma addettiği düşüncelerini "Allah her şeyin yaratıcısıdır" ayetinin yorumuyla çürüten Ehl-i Sünnet âlimleri insanda var olan cüz'î irade yüzünden insanda bir sorumluluğun hâsıl olduğunu belirtmişlerdir.

Sonuç olarak fiil ve insanî fiil konusu kavramsal veya felsefi olarak üzerinde fikir birliğine varılamamış bir konu olsa da yapılan bütün tanımlamalar ve örneklemeler sonucunda fiilde iki farklı yönün, durumun ya da etkinin varlığından söz edebiliriz. Bu durum gerek Doğu düşüncesinde gerek Batı düşüncesinde genel kabul görmüş bir durum olarak karşımıza çıkar. Nursî'nin de bu konuda oldukça tatmin edici bir görüş beyan ettiğini söyleyebiliriz.

Kaynakça

Duran, Bünyamin. "Said Nursi'nin Düşüncesinde 'Adil İnsan'ın Sosyo-Politik Çerçevesi (Alfred Schutz Fenomenolojisi Yardımı İle)". *Katre Uluslararası İnsan Araştırmaları Dergisi* 5 (2018): 41.

Duran, Bünyamin. (2018). "Bediüzzaman'da Vahiy, Akıl, Hürriyet ve Ahlak İlişkisi," <http://www.bediuzzamansaidnursi.org/icerik/bedi%C3%BCzzamanda-vahiy-akil-h%C3%BCriyet-ve-ahlak-ili%C5%9Fkisi>, (erişim 07.02.2018).

Gölcük, Şerafeddin. *Bâkılânî ve İnsanın Fiilleri*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

Schutz, Alferd. *Collected Papers V, Phenomenology and the Social Sciences*. New York: Springer, 2011.

Nursi, Said. *İşârât-ül İ'caz*. İstanbul: Sözler Neşriyat, 2011.

Nursi, Said. *Sözler*. İstanbul: Sözler Neşriyat, 2013.

Taftâzânî, Sa'düddîn. *Şerhu'l Akaid*, çev., Talha Hakan Alp. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2017.

Swingewood, Alan. *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*. çev., M. Küçük. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1998.

Yazıcıoğlu, Mustafa Said. *Maturîdî ve Neseî'ye Göre İnsan Hürriyeti*. Ankara: OTTO Yayınları, 2017.